

РІЗНОАСПЕКТНЕ МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено конфігуративному моделюванню українського дискурсу. За допомогою методик когнітивного та риторичного аналізу писемного твору автор виявляє подвійність української ментальності: поєднання тенденції до послідовної логічності та романтичної рефлексії.

Ключові слова: *лінгвоментальність, дискурс, українська мова, кросс-культурна риторика*

The article is dedicated to the configurative modelling of the Ukrainian discourse. Using methods of cognitive and rhetoric analysis of the written text, the author reveals the duality of the Ukrainian mentality: the unity of the tendency to the consistent logic and to the romantic reflection.

Key words: *linguistic mentality, discourse, Ukrainian language, cross-culture, rhetoric.*

«Стимули, що ми їх отримуємо від Природи,
не являються картинами дійсності,
але суть покажчики, на підставі яких
ми будуємо наші власні моделі»

Чарльз Пірс

Сучасну лінгвістику, як і інші науки, характеризує усвідомлення методологізму наших знань, тобто залежність сформульованих проблем, вживаних методів, отриманих результатів від потреб суспільства, розвитку відповідної галузі знань та обраної дослідником наукової парадигми.

Як слушно зауважив академік Ю. С. Степанов, дослідження зараз доцільно проводити не в межах конкретної наукової дисципліни, а навколо певної проблеми, розв'язання якої вимагає зусиль представників різних наук.

Саме такою проблемою стало сьогодні дослідження дискурсу, який Ю. С. Степанов вважає особливим можливим альтернативним світом у світі мови [16].

Термін *discourse* латинського походження (лат. *discursus* — 'блукати, розгалуження, розростання, коловорот'). До лінгвістичного обігу він був введений у 1952 році американським лінгвістом-дескриптивістом Харрисом для позначення синтаксичних одиниць, більших, ніж фраза, надфразної єдності у контексті інших одиниць і пов'язаної з ними ситуації. Пізніше, у 70 рр. термін «дискурс» часто-густо ототожнювали з терміном «текст», що затьмарювало сутність нового предмету аналізу.

Евристичної вагомості термін набув завдяки французькій школі дискурсології, основу якої створили структурна лінгвістика, психоаналіз

Жака Лакана та філософія марксизму в тлумаченні Альтюссера. Саме французька школа дала можливість синтезувати дослідження лінгвістів, літературознавців, істориків, психологів для розв'язання глобальної проблеми «людина і мова».

Зараз термін «дискурс» має більш ніж 10 тлумачень, але найперспективнішим, на нашу думку, є твердження, що дискурс — це мовленнєва об'єктивація особистості, яка розгортається у часі та просторі, котрі охоплюють як систему самого дискурсу, конкретну ситуацію його створення, так і культурно-історичну надсистему (дискурсну формацію), що включає дискурс як елемент [8]. Таке визначення надає можливість вивчати різні аспекти дискурсу як цілісного феномену в рамках сучасної парадигми антропоцентризму.

Активне звертання до проблем дискурсології в останні 30 років (варто назвати роботи Т. ван Дейка, У. Чейфа, М. Філліпса і М. Йоргенсен, В. Карасика, В. Дем'янкова, М. Макарова, А. Кібрика, Ф. Бацевича, Г. Почепцова, О. О. Селіванової та інших) свідчить про недостатню розробленість цієї галузі мовознавства, тому вважаємо наше дослідження **актуальним**.

Найадекватнішим методом при дослідженні такого синтетичного багатоаспектного феномена, яким є дискурс, вважаємо **метод моделювання**.

Термін «модель» — багатозначний. Під ним розуміють і формальну систему будь-якої знакової форми, і теорію «у першому наближенні». В класичних роботах видатного методолога М. Вартофського модель визначено як когнітивний артефакт, репрезентація для нас самих того, що ми робимо, чого бажаємо, на що сподіваємось [10: 11].

Мета нашої роботи — побудувати модель дискурсу як ментально-вербального явища, що об'єднує в собі універсальні, етнокультурні, соціодемографічні та індивідуальні риси. В сучасній дискурсології перевага віддається універсальним, логічним ознакам, тому висунення на перший план етнокультурної, а саме — української — особливості розгортання дискурсу обумовлює **новизну** пропонованої розвідки.

На думку Н. В. Бардіної, яка присвятила проблемі моделювання мови декілька досліджень [2-5; 9], модель віддзеркалює не стільки самий предмет, скільки когнітивну ситуацію дослідження цього предмета, яка охоплює систему знань і переконань дослідника, передбачену форму діяльності, репрезентацію майбутньої практики. Модель — це гносеологічна міра вивчення фрагмента об'єктивної дійсності, це ритм, визначений історико-соціально-особистісною ситуацією пізнання. І в цьому смислі саме моделювання виявляється єдиним

епістемологічних прийомом, який сам по собі містить принцип антропоцентризму.

Дослідження проводиться відповідно з планом науково-дослідної роботи кафедри прикладної лінгвістики «Моделювання етнокультурної та соціодемографічної систем української та російської лінгвоментальності» (№ державної реєстрації 0108U001984).

Лінгвістична модель — як і логіко-математична — являє собою формалізоване застосування певних теоретичних постулатів, що знаходяться поза епістемологічним полем конкретної процедури моделювання [12: 330]. Тому, перш за все, необхідно визначити найголовніші ідеї, на яких побудовані наші міркування.

В сучасній лінгвістиці відновився античний погляд на мову як засіб ідеального конструювання світу.

Етнокультурну сутність мови можна означити як афектовану семіотичну поведінку представників певного угруповання — поведінку, яка спирається на стереотипи існування взагалі, обумовлені спільною історією, культурою, кліматом, оточуючим ландшафтом тощо. Тобто афектація яких-небудь категорій в мовній знаковій системі — продовження такої самої афектації у системі цінностей даної спільноти. Мовлення та мовленнєва діяльність виступає як реалізація своєрідної матриці культури [див.: 2; 9].

Звернувшись до моделювання українського дискурсу, ми використали постулати та конкретні методики аналізу, подані в роботах Н. В. Бардіної, Уоллеса Чейфа, Вільяма Манна та Сандри Томпсон, а також Улли Коннор.

Матеріалом нашого дослідження стали **62 твори** на тему «Осінь», які написали студенти Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. При написанні творів інформанти мали також вказати свій вік, стать, національність, з якою вони самі себе ідентифікують, та тривале місце мешкання.

Першим етапом аналізу стала селекція творів на основі анкет інформантів. Відомо, що Україна не тільки багатоетнічна держава, але й сам український етнос дуже неоднорідний.

Існує декілька спроб визначити склад і особливості українських субетносів (див., наприклад, роботи Л. Залізняка, Є. Маланюка, Н. В. Бардіної та Т. Ю. Ковалевської). Ми спиралися на результати експериментальних досліджень мовної поведінки етнічних українців (з різними мовами повсякденного спілкування), представників 7 областей України, з урахуванням їх міграції в межах держави [див.: 7].

Наслідки експериментів дали можливість стверджувати, що серед виявлених 4 підтипів української лінгвоментальності (рефлексивно-замк-

неного, рефлексивно-уособленого, егоцентрично-активного та активно-відкритого) найбільшою мірою відповідає первинному українському світобаченню підтип, який реалізовано в мовній поведінці мешканців Вінниці. «Виявлена жителями Вінниці активність, «ентузіастичність», за словами А. Кульчицького, у релятивному означуванні властивостей може пояснюватись історичною долею Поділля, яке з 14 століття було у складі Литви, що, за думкою багатьох істориків, сприяло «відновленню руської держави» [15: 199], тобто збереженню первинної української ментальності» [7].

Саме тому серед всіх творів для конкретного аналізу нами було відібрано твір студента з Вінниці. Обмеженість одним твором у цьому випадку є цілком доречним: вся теорія риторичної структури Манна-Томпсон, наприклад, побудована на аналізі єдиного коротенького тексту [11: 311], а репрезентативність дискурсу вінницького інформанта ми означили як один з постулатів.

Осінь

Світ розподілений на чорне і біле, сумне і веселе, а також на пори року, які впливають на наш настрій, гумор, поведінку.

Пори року впливають на все наше життя, одже в залежності від того, коли народиться людина, такий вона і буде мати характер. Кожна пора індивідуальна, як і людина.

Серед численного натовпу можна вибрати чотири типи людей: мрійливі та веселі — це діти зими; щасливі та закохані в природу та близьких — це діти весни; грайливі та не передбачувані — це діти літа; романтичні, спокійні, врівноважені — це діти осені.

Так, саме романтичність є головною якістю осінніх людей, адже лише вони можуть зрозуміти музику листя, яке опадає, шепіт вітру, мелодію дощу. Душа людей, які народилися в осінню пору, така ж багата, як і осінь своїми дарунками.

Недарма весілля найкраще святкувати осінньою порою, адже гармонія між людиною і природою досягається саме в цю чудову пору, коли душа відщастя злітає та опускається, як осінній листочок.

Осінь — це пора, яка ставить все на свої місця, яка приводить літній хаос в гармонію, яка так радує нас!

На другому етапі дослідження ми використали ідею енергейально-конфігуративного моделювання, запропонованого Н. В. Бардіною.

За допомогою своєї моделі мови вона проводила дослідження російської, словацької, української та болгарської лінгвоментальностей. Параметрами порівняння були фокусування свідомості на одній з онтологічних категорій *речі (субстанції), властивості, відношення*; оцінка Я-статуса, Ти-опозиції, значущість вербалізації для досягнення світу,

перевага інтенціональності — рефлексивності, відкритості — закритості процесів вербальної діакритизації.

На думку дослідниці, спільними рисами мовного існування українців можна вважати переживання себе у світі, неагентивність, рефлексивність, акцентування когнітивної зони «відношення», а саме — «відносна якість», «соціальний статус» та «просторові відношення», що виявляється у відповідній універбації, частотності вживання порівнянь [6].

Когнітивний аналіз отриманого нами дискурсу підтверджує цю думку. Головна ідея твору: *осінь — гармонійно-романтичний стан душі людини.*

Рух людини у світі мови — це все, що надане нам для розуміння смислу цього світу. Якщо погодитися з цією думкою, можна виявити не-об'єктивований рух автора дискурсу від головної ідеї, яку сформульовано у кінцевому абзаці (*гармонія радує нас*), до початку тексту, де надається похідна теза системності світу: наявності опозицій та відповідностей.

Кульмінаційний фрагмент присвячено саме встановленню відношень між гумором, характером людини та місяцем її народження. Четвертий абзац, який знаходиться у місці «золотого перетину», цілком відповідає уявленню про егоцентричну рефлексивність, ліричність, кордоцентризм українця. Автор описує душу людини осені, нанизуючи метафори звучання. Тут можна згадати дослідження сучасних нейролінгвістів, які свідчать про пов'язаність метафоричності мислення, сприйняття невербальних звуків, ритмізації тексту з акцентуацією правою півкулі головного мозку [18].

Поєднання метафоричності дискурсу з тенденцією до системного викладення відповідають гіпотезі щодо більшої динамічності та акцентованості переключення півкуль головного мозку у носіїв української мови, яку висунула Н. В. Бардіна [9].

На третьому етапі дослідження ми використали методику аналізу когезії Манна і Томпсон.

Американські дослідники В. Манн і С. Томпсон розробили так звану «Теорію риторичної структури» (Rhetorical Structure Theory) наприкінці ХХ століття. Засновком ТРС є твердження, що будь-яка одиниця дискурсу пов'язана хоча б з одною іншою одиницею посередництвом осмисленого зв'язку. Такі зв'язки автори теорії називали риторичними, хоча ця назва умовна і не має принципового значення [11: 309]. Головним є те, що когезія забезпечує досягнення мети — логічного (для автора) завершення теми. Зв'язність суджень про світ вважається корелятом істинного існування світу [14: 223].

Одиниці дискурсу формально можуть бути різного обсягу — від БС усього дискурсу (абзаців) до мінімальних клауз (словосполучень). Відношення можуть бути репрезентовані сполучником, або комою, або зовсім формально не виражені.

Автори ТРС запропонували робочий список з 24 відношень, який не вважається остаточним. Серед них асиметричні відношення: *Свідчення*, *Поступка*, *Розвиток* (Деталізація), *Мотивація*, *Випадкова обставина* (circumstance), *Волітивний результат*, *Неволітивний результат*, *Волітивна причина*, *Неволітивна причина*, *Спонукальна причина*, *Умова*, *Оцінка*, *Переформулювання*, *Альтернативна*, *Мета*, *Інтерпретація*, *Забезпечення можливості*, *Мотивація*, *Фон*, *Обґрунтування*, *Антитезис*, *Резюме*, а також симетричні відношення: *Послідовність*, *Протиставлення*, *Кон'юнкція* [11: 309].

Автори ТРС підкреслюють, що можливе альтернативне трактування того ж самого тексту: це цілком відповідає реальним процесам використання мови.

Спосіб подання (репрезентації) знань узгоджується із соціокультурним досвідом людини — носія знань.

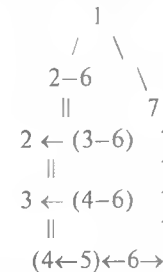
Спробуємо побудувати риторичну структуру обраного тексту.

(1) Осінь

- 2 2а Світ розподілений на чорне і біле,
2б сумне і веселе,
2в а також на пори року, які впливають на наш настрій, гумор, поведінку.
- 3 3а Пори року впливають на все наше життя,
3б отже в залежності від того, коли народиться людина,
3в такий вона і буде мати характер.
3г Кожна пора індивідуальна, як і людина.
- 4 4а Серед численного натовпу можна вибрати чотири типи людей:
4б мрійливі та веселі — це діти зими;
4в щасливі та закохані в природу та близьких — це діти весни;
4г грайливі та не передбачувані — це діти літа;
4д романтичні, спокійні, врівноважені — це діти осені.
- 5 5а Так, саме романтичність є головною якістю осінніх людей,
5б адже лише вони можуть зрозуміти музику листя, яке опадає,
5в шепіт вітру,
5г мелодію дощу.
4 (д) Душа людей, які народилися в осінню пору, така ж багата, як і осінь своїми дарунками.
- 6 6а Недарма весілля найкраще святкувати осінньою порою,
6б адже гармонія між людиною і природою досягається саме в цю чудову пору,
6в коли душа від щастя злітає та опускається, як осінній листочок.
- 7 7а Осінь — це пора, яка ставить все на свої місця,

7б яка приводить літній хаос в гармонію,
7в яка так радує нас!

Побудуємо граф риторичної структури цього дискурсу, дещо спротививши систему позначень ТРС. Стрілки позначають риторичні зв'язку, причому виходять з сателітної одиниці, вказуючи на ядерну.

Між першою одиницею (назвою) встановлений зв'язок *Розвиток* з блоком, що складається з другої — шостої одиниць, та зв'язок *Інтерпретація* з сьомою одиницею, яка, в свою чергу, пов'язана відношенням *Резюме* з блоком 4–5.

Між блоком 3–6 та другою одиницею встановлено зв'язок *Свідчення*: адресат не впевнений в інформації, що містить ядро, якщо він зрозуміє інформацію, що містить сателіт, він повірить й в інформацію, що містить ядро [11: 311]. Блок 4–6 містить *Деталізацію* змісту третьої одиниці. Таки ж відношення встановлено між четвертою та п'ятою одиницями. Шоста одиниця фактично містить *Restatement*, що можна перекласти як *Нова заява*, *Переформулювання*. У цьому абзаці автор пов'язує романтичність осінніх людей з романтикою весіль, стан душі людини під час весілля з душею осінньої людини й образом осені взагалі. Але формальний зв'язок *недарма* знов вказує на відношення *Свідчення*. Ми вбачаємо в цьому певну індивідуальну алогічність розгортання дискурсу: відомо, що весілля грали восени тому, що вже скінчилися літні польові роботи; засіки, комори були повні, а люди заходилися відпочивати.

Останній абзац є висновком по відношенню до попередніх та інтерпретацією назви.

Для етнокультурного оцінювання отриманої структури ми використали дослідження У. Коннор [20].

Американська дослідниця Улла Коннор звернулася до аналізу творів, написаних англійською мовою студентами американських університетів — представниками різних етнокультурних угруповань, і помітила певні закономірності в розгортанні повідомлення, в розкритті запропо-

нованої теми. Зібраний матеріал надав їй змогу побудувати декілька етнокультурних моделей дискурсу: *англосакську, романську, семітську, орієнтальну та російську* (остання модель була означена лише пунктирно).

Запропоновані крос-культурні моделі відрізняються риторичною послідовністю переходу від зачину до кінцевої фрази. Найбільш послідовною, за даними У. Коннор, є *англосакська* модель розгортання дискурсу, *романська* та *російські* моделі містять принаймні одне відхилення. *Семітська* модель складається з одиниць, кожна наступна з яких частково повторює попередню, таким чином створюється «сходинковий» тип тексту. В *орієнтальній* моделі одиниці дискурсу мають формальні показники когезії, але змістовно розповідь точиться навколо похідної тези, нескінченно розширюючи тему.

Аналіз українського дискурсу за методикою ТРС показав послідовне збереження відношень свідчення, конкретизації, пояснень, але в деяких моментах (перехід між 4 і 5, 5 і 6 одиницями) автор починає точитися навколо концепту «романтика», тому, на нашу думку, українська дискурсна модель поєднує *англосакську* модель зі *східною*.

Це відповідає дослідженням філософів, істориків, лінгвістів, щодо поєднання в українській душі західних, південних та східних елементів. Очевидно, все ж таки, «вінницький підтип» поєднує, в першу чергу, Захід та Схід.

Таким чином, можна зробити **висновки**, що побудова дискурсу відбиває відзначену дослідниками романтичну «ентузіастичність» українця, подвійність рефлексивної української ментальності: поєднання тенденцій до метафоричної сенситивності та логічної систематизації, поетичного захоплення та послідовної деталізації.

Підводячи **підсумки** свого дослідження, підкреслимо, що це лише перший крок до побудови конфігуративної моделі українського дискурсу. У **перспективі** ми плануємо звернутися, по-перше, до більш детального моделювання, а по-друге, до аналізу дискурсів різного типу.

1. Бардина Н. В. Языковая гармонизация сознания. — Одесса, 1997. — 271 с.
2. Бардина Н. В. Энергетико-конфигуративное моделирование речи: до разв'язання проблеми антропоцентричного методу лінгвістичних досліджень // Автореф. дис. ... доктора філол. наук. — К., 1999.
3. Бардина Н. В., Колесник В. А. Конфигуративно-энергетическая модель языка как основа сопоставительного изучения славянской ментальности (на основе украинского, русского, болгарского и словацкого языков) // XII Międzynarodowy kongres slawistów. Streszczenia referatów i komunikatów. Językoznawstwo. — Warszawa: Energeia, 1998. — S. 259–260.

4. Бардина Н. В. Епистемологичні проблеми моделювання мови // Вісник Одеського державного університету (філологія: мовознавство, літературознавство). — № 4. — 1999. — С. 5–10.
5. Бардина Н. В. Методологические проблемы моделирования «языкового кинематографа» // Наукое видання «Мова і культура». — Вип. 5, том II/2 — К., 2002 — С. 5–14.
6. Бардина Н. В. Мова як ознака нації: три вири проблеми // Записки з загальної лінгвістики. Вип. 5. Мова та національна свідомість. — Одеса, 2002. — С. 7–19.
7. Бардина Н. В., Ковалевська Т. Ю. Взаємодія категорій «властивість» і «відношення» в системі української лінгвоментальності // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців. — К., 2002. — С. 163–169.
8. Бардина Н. В. Концепт «метель» в пушкинском дискурсе // А. С. Пушкин и мирового литературный процесс. Сб. научных статей по материалам Международной научной конференции, посвященной памяти профессора А. А. Слюсаря. — Одесса: Астропринт, 2002. — С. 275–283.
9. Бардина Н. В. Проблемы энергетического моделирования украинской лингвоментальности // Записки з українського мовознавства. Вип. 12. Збірник наукових праць. — Одеса: Астропринт, 2003. — С. 132–142.
10. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. — М., 1988.
11. Кибрик А. А., Плунгян В. А. Функционализм // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. — М., 1997. — С. 276–339.
12. Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров: определения, теоремы, формулы. — М., 1970.
13. Лангаккер Р. Модель, основанная на языковом употреблении // Вестник Московского университета. — Сер. 9. Филология. — 1997. — № 4.
14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава-К., 2006.
15. Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1993.
16. Степанов Ю. С. Париж — Москва, весной и утром // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. — М., 1999.
17. Чейф У. Память и вербализация прошлого опыта // Текст: аспекты изучения. — М., 2001. — С. 3–41.
18. Якобсон Р. Мозг и язык // Роман Якобсон. Избранные работы. — М., 1985. — С. 270–286.
19. Chafe W. Discourse, consciousness, and time. — Chicago & London, 1994.
20. Connor M. Ulla. Contrastive Rhetoric: Cross-Cultural Aspects of Second Language Writing. — Indiana University.
21. Mann W.C., S.A. Thompson (eds.) Discourse Description: Diverse Linguistic Analyses of a Fund-Raising Text. — Amsterdam, 1992.